

David Van Reybrouck

De plaag

*Het stille knagen van schrijvers,
termieten en Zuid-Afrika*

2010

DE BEZIGE BIJ
AMSTERDAM

In the deserted harbour there is yet water that laps against the quays. In the dark and silent forest there is a leaf that falls. Behind the polished panelling the white ant eats away the wood. Nothing is ever quiet, except for fools.

Alan Paton, *Cry, the Beloved Country* (1948)

Proloog

Zoals gewoonlijk bestel ik een dagsoep en een pint. Eens per maand kom ik in dit Utrechts bistrootje eten, het ligt op de weg van de universiteitsbibliotheek naar het station. Ik neem mijn boekentas op schoot. Het oude leer kreunt onder het gewicht, weer te veel boeken mee. In Leiden werk ik aan een proefschrift over de geschiedenis van de prehistorische archeologie, maar af en toe kom ik naar Utrecht, want hier zit de belangrijkste vakgroep primatologie van de Lage Landen. Ik wil weten hoe gedragsstudies van mensapen de beeldvorming over onze voorouders gekleurd hebben.

In mijn boekentas zitten een paar monografieën over het sociaal gedrag van chimpansees, een congresbundel uit de vroege jaren zestig over agressie bij bavianen en een stapel fotokopieën over onderwerpen waar men het niet over eens kan worden: seksfrequentie, mannelijke dominantie, het voordeel van grote hoektanden. Dit is een heerlijk rustmoment. Na een dag opzoeken, diagonaal lezen en kopiëren eventjes de buit bekijken, zoals een stroper zijn ransel inspecteert. Mijn blik gaat niet meteen naar de klassiekers en de standaardwerken, maar naar een onooglijk pocketje uit 1969 dat tussen de grote banden wegwijnt, een kerkje naast wolkenkrabbers. Ik haal het eruit. Eugène Marais, staat erop, *The Soul of the Ape*. Het is aan alle kanten lelijk: de rug is hel oranje, op de voorkant staat een brullende baviaan, de achterkant zegt me dat het vijftig shilling gekost heeft. Meer lijkt het me ook niet waard, zelfs niet na dertig jaar inflatie.

‘Mag ik even?’ zegt de serveerster en ze schuift een papieren placemat onder mijn handen. ‘Neem me niet kwalijk,’ mompelt

ik, het boek opheffend. Ze legt ook nog een servet en wat bestek neer.

Een paar maanden geleden had iemand me Marais aangeraden. Je werkt aan de geschiedenis van de primatologie? Dan moest ik die rare Zuid-Afrikaan maar eens lezen. Die zou twee boeken geschreven hebben: *The Soul of the Ape* en *The Soul of the White Ant*. Dat laatste kon me gestolen worden. Ik was al van Neanderthalers overgestapt naar apen, ik zou niet nog eens overstappen naar termieten. Maar Marais zou naar verluidt al heel vroeg bavianen in het wild bestudeerd hebben, reeds vanaf het begin van de twintigste eeuw. Ik had er mijn twijfels over. Al mijn onderzoek wees erop dat pas in de jaren vijftig een begin werd gemaakt met systematisch veldwerk bij apen in het wild. Luchtvaart, landrovers en malariapillen maakten dit soort onderzoek ineens een stuk haalbaarder. Maar al een halve eeuw eerder? Weinig waarschijnlijk.

Rond 1860 had de piepjonge, Canadese avonturier Paul du Chaillu – hij was amper twintig – wel wat gorilla's gezien, maar dan voornamelijk door het vizier van zijn geweer. Hij schreef er in 1863 het onwaarschijnlijke *Voyages et aventures dans l'Afrique équatoriale* over (met als ondertitel 'Chasse au gorille, au crocodile, au léopard, à l'éléphant, à l'hippopotame etc., etc.'). Hij was kennelijk een veelzijdig zoöloog). Het boek stond vol met epische beschrijvingen van het Afrikaanse oerwoud en heroïsche gravures van aanstormende gorilla's die koelbloedig door het Canadese broekje werden geveld. De enige goede aap was een dode aap.

Rustiger van opzet was het project dat ene Richard Garner wilde realiseren, zo rustig zelfs dat het een flop werd. Deze Amerikaan liet zich rond 1890 in het oerwoud van Gabon opsluiten in een kooi om aldus de woeste chimpansees veilig te kunnen bestuderen. Honderdentwaalf dagen en nachten bleef hij. Maar hij kreeg alleen wat geritsel tussen de takken en af en toe een schichtige gestalte te zien.

Wat in het wild niet lukte, moest dan maar in gevangenschap.

In de jaren twintig deed men in Duitsland, Rusland en Noord-Amerika ‘psychobiologisch’ onderzoek met mensapen. Men hing bananen aan plafonds en wachtte af of de apen blokken zouden stapelen om erbij te kunnen. Men stopte bananen in kistjes en vroeg zich af of een chimpansee het slot zou kunnen openen. Men plaatste bananen achter tralies en hoopte dat een orang-oetan – et cetera, et cetera. Apen waren laboratoriumobjecten zoals chronometers. En bananen. Maar in het wild? Robert Yerkes, de Amerikaanse psycholoog die zichzelf tot *founding father* van de primatologie gekroond had, stuurde een paar studenten naar de tropen. Het was misschien toch aardig om te zien hoe het er in het echt aan toe ging, dacht hij, al was het maar om te leren hoe we ze beter in gevangenschap konden houden. Zijn studenten Bingham en Nissen gingen in het oerwoud van Oost- en West-Afrika maandenlang op zoek naar gorilla’s en chimpansees. Maar ze kwamen thuis met dunne veldwerkcahrtjes en met stapeltjes foto’s waarop in het beste geval verlaten nesten stonden en in het slechtste geval donkere plekjes tussen het gebladerte die mensapen moesten voorstellen. Alle begin was moeilijk. Meer succes had hun studiegenoot Raymond Carpenter, maar die had zich dan ook beperkt tot een studie van brulapen op een eilandje in het Panamakanaal. Niet echt in het wild en bovendien geen echte mensapen. Later zou hij weliswaar nog gibbons gaan filmen in het oerwoud van Thailand, maar toen brak de oorlog uit en was het gedaan met aapjes kijken. Nee, voor de late jaren vijftig was er geen noemenswaardige traditie van primatologisch veldwerk.

Ik begin te lezen in *The Soul of the Ape*. Het start met een lang voorwoord van Robert Ardrey, een Amerikaan die in de jaren vijftig en zestig veel faam en nog veel meer geld verwierf met populair-wetenschappelijke boeken over menselijke evolutie. Een vermakelijk vulgarisator volgens sommigen, een volstreckte malloot volgens anderen. Ik behoor doorgaans tot die anderen. Wilde theorieën, bombastische schrijfstijl, krakkemikkige argumentatie, nee, het is niet echt aan mij besteed. Maar wat hij schrijft

over de mij volstrekt onbekende Marais spreekt direct aan. Eugène Marais, zo lees ik op de eerste pagina, was dichter, advocaat, journalist, verteller, drugsverslaafde, psycholoog en natuurwetenschapper ineen, 'a human community in the person of one man'. Iemand die de onmogelijke werelden van poëzie, journalistiek en wetenschap probeert te verzoenen, brengt sowieso al mijn hart sneller aan het kloppen. Hij doet aan simultaanschaken met de drie aristotelische deugden van het schone, het goede en het ware.

Een pagina verder lees ik dat Marais geboren werd in 1871 nabij Pretoria, toen nog een dorp. Hij stamde uit een Engelstalig gezin waarvan de Franse familienaam verwees naar de immigratie van hugenoten in de zeventiende eeuw. Het lijkt geen vanzelfsprekende achtergrond voor iemand die een belangrijke voorvechter van het Afrikaans zou worden, maar drie alinea's en negentien jaar verder is hij al redacteur van de krant *Land en Volk* en in een volgende bijzin is hij er de eigenaar van. Hij is dan eenentwintig. Hij schrijft in het Afrikaans, laat het Engels en het Nederlands voor wat ze zijn, maar als *angry young man* trekt hij zo fel van leer tegen president Kruger dat hij beticht wordt van hoogverraad en de persbanken van het Transvaalse parlement niet meer mag betreden. Om zijn chronische slapeloosheid te bestrijden begint hij te experimenteren met opium en morfine; de rest van zijn leven zal morfine met hem experimenteren. De ontmoeting met de vrouw van zijn leven in 1893 schenkt eveneens een gelukzalige roes, mooier en serener dan de narcotische euforie, maar helaas al even kortstondig: een jaar later is hij getrouwd, nog eens een jaar later wordt hij vader en weduwnaar tegelijkertijd. We zitten nog maar op pagina 10, Marais is vierentwintig en heeft al een heel leven achter de rug.

Als ik opkijk zie ik dat er een mandje brood en een pint op mijn tafel staan. Ik kan me niet herinneren dat ik het meisje ermee heb zien komen. In het bierglas is het schuim weggetrokken. Ik neem een slok en breek een stukje stokbrood af, de krui-

mels vallen op de opengeslagen bladzijde waar ik lees hoe de zwaarbeproevede Marais naar Londen trok om geneeskunde en rechten te studeren. Maar in 1899 breekt in Zuid-Afrika de oorlog tussen Britten en Boeren uit. Marais kiest de zijde van de Boeren, verlaat Engeland en voegt zich bij een geheime expeditie die vanuit Brussel munitie en medicijnen bij zijn Afrikaanse broeders moet brengen. De missie kent echter veel tegenslag en komt te laat aan. De oorlog is voorbij, de Boeren hebben het onderspit moeten delven.

Baan verloren, vrouw verloren, oorlog verloren, studies afgebroken, financieel gebroken en ondertussen flink morfineverslaafd, wat doet men dan? Poëzie schrijven. We lezen het op pagina 14 van Ardreys inleiding. Te midden van alle persoonlijke misère wordt Marais *en passant* de eerste grote dichter in het Afrikaans, maar Ardreys belangstelling voor poëzie en zijn kennis van het Afrikaans zijn te gering om er dieper op in te gaan. Ondertussen, zo lees ik verder, trekt Marais naar de bergen ten noorden van Pretoria om te zoeken naar erts en mineralen. Maar als man van twaalf ambachten en dertien ongelukken zal hij ook in dit avontuur faliekant mislukken. In een valleitje waar hij tin hoopte te vinden, vindt hij iets anders: een troep bavianen die zo tam zijn geworden dat hij ze van nabij kan bekijken. Het Transvaalse binnenland is na de oorlog zo goed als ontvolkt, er zijn nauwelijks nog boeren om de bavianen af te schieten, er is alleen die jongeman die Darwin en Freud gelezen heeft en een levendige belangstelling heeft voor natuurlijke historie. Hij blijft er drie jaar wonen om het gedrag van de apen te bestuderen. Dus tóch, besef ik, meer dan vijftig jaar voordat primatologie als academisch vak boven de doopvont werd gehouden. Over zijn observaties schrijft hij populaire stukjes voor een Afrikaans tijdschrift, die later gebundeld worden onder de mooie titel *Burgers van die berge*. Ondertussen werkt hij hard aan het manuscript van een Engelstalig, wetenschappelijk werk dat zijn naam ook internationaal zou moeten vestigen. Maar de druk is te hoog.

Hij blijft schrappen, corrigeren, versies verwerpen en ongemerkt gaat een kwarteeuw voorbij. Wat echter niet voorbijgaat zijn Marais' slopende morfineverslaving en zijn eenzaamheid. In 1936 pleegt hij, vijfenzestig jaar oud, zelfmoord. Het manuscript voor *The Soul of the Ape* blijft decennia in een lade slingeren, tot Ardrey het ontdekt en het veertig jaar na datum alsnog publiceert. Toch niet zo'n malloot misschien.

De serveerster brengt de soep. Een groot bord dampende broccolisoepp waarin croûtons dobberen rond een wolkje room. Precies wat ik nodig had. 'Eet smakelijk,' zegt ze voordat ze wegloopt. Ik knik, roer in de soep, denk even na en schuif dan het opgevouwen boek onder de rand van mijn bord. Ik proef die figuur van Marais zoals ik mijn soep proef en ik weet nu al dat zijn smaak me niet meer los zal laten. Ardrey beschrijft hoe Marais in zijn werk pendelde tussen momenten van grote productiviteit en episodes van diepe melancholie, tussen intense nieuwsgierigheid en zware neerslachtigheid. Hij leek een soort Vincent van Gogh van de Zuid-Afrikaanse wetenschap – diezelfde gedrevenheid, diezelfde miskennis, diezelfde eenzaamheid. Diezelfde kogel. Marais is zich in mijn gedachten aan het nestelen als een kruimel tussen de bladeren van een boek. Achterloos is hij binnen komen struikelen, rolt hij wat over de bladzijde en wringt zich dan vast in een vouw waar ik hem jaren later niet meer weg zal krijgen.

Ardrey zegt dat Marais ook termieten bestudeerde.

En hij voegt eraan toe dat 'het plagiëren van zijn werk door een wereldberoemd Europees auteur een voorname rol speelde in zijn laatste inzinking'. Daar kijk ik even van op. Plagiaat, dat is toch nog een stap verder dan wetenschappelijk geen gehoor vinden. Dat is zoveel waardering voor je werk krijgen dat men het je niet meer gunt.

Op pagina 18 blijft de lepel, op weg naar mijn mond, boven het bord stilhangen. De plagiator zou niemand minder dan Maurice Maeterlinck geweest zijn, de enige Belgische schrijver

die ooit de Nobelprijs mocht ontvangen. Nadat Marais in 1925 een overzichtsartikel over termieten in het weekblad *Die Huisgenoot* geplaatst had, zou Maeterlinck hem het jaar daarop geplagiëerd hebben in zijn *La vie des termites*. De soep druppelt uit mijn lepel. Maeterlinck schreef zijn hele oeuvre in het Frans, maar als Vlaming kon hij het Afrikaans met enige moeite wel lezen. ‘*Maeterlinck’s guilt is clear,*’ schrijft Ardrey, maar zoals gebruikelijk verzuimt hij ook hier het nodige bewijsmateriaal aan te dragen.

Maeterlinck, denk ik, was dat niet meer de man van zweverige toneelstukken en mystieke gedichten? Waarom schreef hij in godsnaam over termieten? En zou hij werkelijk die getormenteerde mens uit Zuid-Afrika nog eens een trap geven door hem over te schrijven? Zou hij in stilte hebben zitten knagen aan diens schrijfsels? Wat weet ik eigenlijk over Maeterlinck behalve dat van die Nobelprijs?

Op dit moment is het kiezen: lezen of eten, boek of soep. Ik leg mijn lepel neer, haal het pocketje van onder de rand van het bord en leun ermee achterover.

Later, veel later, zal ik nog ander werk van Ardrey lezen. Werk waarin hij Marais uitriep tot ‘het zuiverste genie in de natuurwetenschappen van deze eeuw’. Op dat moment zal ik beginnen te twijfelen. Ik heb tegen die tijd Marais gelezen, ik ben gecharmeerd geraakt van zijn werk, maar ik geloof niet bepaald dat hij groter was dan Einstein, om maar iemand te noemen. Bovendien weet ik ondertussen ook dat Ardrey, voordat hij zich aan de wetenschapsjournalistiek waagde, scenarioschrijver in Hollywood was. Naast een opgeklopt gevoel voor drama, bracht dat ook een deontologische wedijver met de toneelschrijver Maeterlinck met zich mee. Vandaar zijn grote morele verontwaardiging, vandaar het zwiepende vingertje. Later zal ik ook het werk van lord Solly Zuckerman lezen, een geëmigreerde Zuid-Afrikaan die directeur van de London Zoo was en er in de jaren der-

tig bavianen in gevangenschap bestudeerde. Hij noemde Ardreys aantijgingen aan het adres van Maeterlinck ‘*sheer nonsense*’ en volgens hem had zijn landgenoot Marais ‘*no understanding of what science is*’. Hij wel natuurlijk. Maar Zuckerman, zo lees ik elders, was een Engelstalige Zuid-Afrikaan in wiens moeilijke temperament maar bitter weinig sympathie voor de Afrikaner cultuur borrelde.

Een fascinerende *homo universalis* die termieten en bavianen bestudeert, een Nobelprijswinnaar die over insecten zijn zegje wil doen, een Hollywood-scenarist die een vergeten genie ontdekt meent te hebben en een gevestigde zoöloog die fel tekeergaat tegen elke vorm van mythevorming... Van een korte alinea in de inleiding van een versleten boekje zal mijn belangstelling zich in de volgende jaren uitbreiden. Er zullen individuen, boeken en ideeën bijkomen, mijn interesse zal zich vertakken, een beetje zoals een stronk broccoli groter wordt naarmate ze fijner wordt. Gegrepen worden door een nieuw onderzoeksonderwerp is een specifieke vorm van verliefd raken. Er is het eerste contact, de verleiding, de aantrekking. Als op een feestje vang ik de verlokkelijke blik, het ziet er intrigerend uit, ik kijk nogmaals en dan weet ik dat het al te laat is: ik voel me vallen. Daarna flirt ik een poos met het onderwerp en, wat veel erger is, het onderwerp flirt met mij. Het plaagt me, stuurt onverwacht nieuwtjes op me af. In een antiekzaak in Leiden vind ik een exemplaar van Maeterlincks *La vie des termites*, het diende als decoratie bij een opgepoetste secretaire. Een Brusselse boekhandelaar vindt een beduimeld exemplaatje van Marais’ termietenessays, ik koester het als een liefdesbrief.

Maar ik weet ten volle dat ik niet weg kan. Ik heb een serieuze relatie met een oude vriendin, mijn proefschrift. Er zit al wat sleet op de verhouding, zeker, met vallen en opstaan is het gegaan, maar ik kan haar niet bedriegen of laten vallen. We zijn al zo lang samen dat ik het tot een goed einde wil brengen. Later, later als ik ervan verlost ben, wil ik terugkeren naar die frisse lief-

de en wil ik die prille romance van nul af aan weer oppikken, als ze tenminste nog niet verdwenen is of bij een ander onderdak heeft gevonden.

Maar dat is allemaal later. Nu zit ik in Utrecht in de buurt van het station, nu lees ik zonder ophouden, nu vergeet ik te eten terwijl de soep koud wordt en de croutons papperig.